

DE OPKOMST VAN DE ARBEIDERSBEWEGING IN DE PROVINCIE GRONINGEN

Geert Brintjes
Wouter Hugenholtz
Paul van Tongeren
Homme Wedman

Voor de kandidatencolleges 'nieuwste geschiedenis' (1975-1976) van de afdeling Geschiedenis van de R.U. Groningen werd als overkoepelend thema "Emancipatiebewegingen" gekozen. De deelgroep "Arbeidersbeweging", bestaande uit twee medewerkers en vijftien studenten, besloot d.m.v. een leeronderzoek naar de opkomst van zelfstandige arbeidersorganisaties in de provincie Groningen in de tweede helft van de negentiende eeuw de Groningse ontwikkelingen als voorbeeld van een emancipatiebeweging aan een verkenning te onderwerpen.

Hoewel de deelnemers nogal verschillend gemotiveerd waren, bleek dit in de praktijk voor de voortgang van het onderzoek geen problemen op te leveren. Los van het algemene thema 'emancipatie', dat niet ieders eerste keus was, bestond er bij de studenten een algemene behoefte om d.m.v. een leeronderzoek ervaring op te doen in het werken met archiefmateriaal.

Voor de keuze van het onderwerp 'arbeidersbeweging' laten zich de volgende beweegredenen reconstrueren. Onmiskenbaar speelde bij sommigen de apostolische traditie een zekere rol; zij wilden hun eigen socialistische opvattingen spiegelen of zelfs toetsen aan de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Het oogmerk hierbij was hetzij de meer esthetisch getinte bevrediging van nieuwsgierigheid of ook wel het vinden van een vergelijkingsobject, hetzij het verwachte politieke leereffect of zelfs de verwachting de eigen politieke opstelling binnen het socialisme scherper te kunnen stellen.

In nauwer of wijder verband met hun persoonlijke overtuiging gold voor een aantal deelnemers de wens in hun wetenschapsbeoefening het accent te leggen op de sociale geschiedenis, en daarbinnen met name op de

"onderliggende groepen".

De te bestuderen periode werd bepaald door het begin van de zelfstandige arbeidersbeweging op ongeveer 1870 te stellen en het einde van de zogenaamde 'Oude Beweging' op rond 1900. Van deze periode werd verwacht, dat ze een hanteerbare hoeveelheid materiaal zou opleveren voor een werkgroep van 15 man gedurende één collegejaar. De geografische beperking tot de provincie Groningen werd ingegeven door het idee, dat hier voor een leeronderzoek betrekkelijk originele uitkomsten te verwachten waren, gezien Groningen op het punt van "arbeidersemancipatie" nog nauwelijks onderzocht was; voorts door het praktische punt van een goede bereikbaarheid van een belangrijk deel van het bronnenmateriaal en door de overweging dat het tot de taak van de plaatselijke universiteit behoort zich in de wetenschapsbeoefening mede op de regio te richten.

Van docentenzijde werd het onderzoek voorbereid door een inventarisatie van bruikbare literatuur en bronnen.

Ook werd de volgende probleemstelling ontworpen:

1.1 Arbeider-Definitie.

- 1.1.1 Wat dienen wij te verstaan onder de groepering "arbeiders"?
- 1.1.2 Wat werd in het te onderzoeken gebied in de te onderzoeken periode onder "arbeider" verstaan?

1.2 Achterstelling. Objectiverend.

- 1.2.1 Op welke punten bestond in het te onderzoeken gebied, in de te onderzoeken periode achterstelling van de arbeiders en ten opzichte van welke andere groepen? (Misschien te beantwoorden in termen van kennis, macht en inkomen)

Detail van de
voorgevel van
het gebouw
"De Toekomst"
(zie p. 52).
Deze afbeel-
ding slaat
op de coöpe-
ratieve bak-
kerij.

Foto:
Martine Hoekstra

- 1.2.2 Zijn er binnen het te onder-
zoeken gebied en in de te
onderzoeken periode verschil-
len en veranderingen te be-
speuren?
- 1.2.3 Zijn er in het te onderzoeken
gebied achterstellingen die
specifiek zijn voor het gebied
te constateren?

1.3 Achterstelling. Subjectief

- 1.3.1 Hoe sterk en op welke wijze
voelden, beleefden de arbeiders
in de te onderzoeken periode
en in het te onderzoeken ge-
bied dat ze achtergesteld wer-
den?
- 1.3.2 Zijn er binnen het te onder-
zoeken gebied en in de te on-
derzoeken periode verschillen
en veranderingen aan te wij-
zen?
- 1.3.3 Zitten er in het gevoel, de
beleving van de achterstelling
specifieke kenmerken voor de
arbeider in het te onderzoe-
ken gebied?

1.4 Opheffing achterstelling. Mogelijkheden.

- 1.4.1 Welke wegen stonden er voor de
individuele arbeider open om
verbetering te brengen in zijn
achtergestelde situatie?
- 1.4.2 In hoeverre maakte hij gebruik
van die verschillende mogelijk-
heden?
- 1.4.3 Welke ideeën bestonden er over
de achterstelling van de ar-
beider en de mogelijkheden hier
wat aan te doen in arbeiders-
kringen?
- 1.4.4 Welke ideeën bestonden er over
de achterstelling van de ar-
beider en de mogelijkheden hier
wat aan te doen buiten arbei-
derskringen?
- 1.4.5 Wat was de herkomst van deze
ideeën?
- 1.4.6 Zijn er specifieke kenmerken
in deze ideeën voor het te on-
derzoeken gebied?

1.5 Arbeidersorganisaties.

- 1.5.1 In hoeverre organiseerden de
arbeiders zich en op welke
wijze?

1.5.2	Wat was het doel van hun organisaties?	1.8	<u>Slot.</u>
1.5.3	Wat waren de middelen die gebruikt,gepropageerd werden?	1.8.1	Hoe kan men de te onderzoeken beweging als emancipatiebeweging typeren?
1.5.4	Wat was de organisatiestructuur?	1.8.2	Wat waren de raakpunten met andere emancipatiebewegingen?
1.5.5	Hoe kan men de leiders typeren?	1.8.2.1	Onderwijzers.
1.5.6	In hoeverre bereikten deze organisaties de gestelde doelen?	1.8.2.2	Vrouwen.
		1.8.2.3	Confessionelen.
1.6	<u>Socialisme.</u>	2	<u>Periodisering.</u>
1.6.1	In hoeverre droegen stromingen,organisaties die de emancipatie van de arbeiders mede nastreefden,een socialistisch karakter?		Het onderwerp wordt tempooreel beperkt tot de ' <u>oude beweging</u> '. Als begrenzing kan men dan nemen het einde van de Socialistenbond in 1899. Voorzover men de 'oude beweging' voortgezet ziet in N.A.S.,Vrije Groepen en het antimilitarisme, kan men de cesuur ergens in de buurt van de eerste wereldoorlog leggen;dit heeft als bezwaar dat men, om de samenhang te bewaren, ook de S.D.A.P. moet bestuderen,zodat het onderwerp te groot wordt. De te behandelen periode kan misschien het beste worden onderverdeeld in:
1.6.2	Voor zover dit het geval was,wat waren de doelen die werden gesteld ?	2.1	De tijd tot de eerste openlijke socialistische propaganda in Groningen rond 1880.
1.6.3	Wat waren de middelen die gebruikt,gepropageerd werden?	2.2	De periode 1880-1885; in het laatste jaar werd de eerste S.D.B. afdeling in Groningen opgericht.
1.6.4	Wat was de organisatiestructuur van de socialistische bewegingen en organisaties?	2.3	De periode 1885-1891;in dit tijdvak zien wij in Groningen een gemeenschappelijk optreden van de groeperingen links van de liberalen een samenwerking,die door socialistische kringen grotendeels werd opgegeven, toen antiparlementaire stromingen aan invloed wonnen.
1.6.5	Hoe kan men de leiders typeren?	2.4	De periode 1891-1894; de strijd tussen de diverse fracties in de S.D.B. leidde tot een afsplitsing. In deze strijd speelden Groningse figuren een niet onaanzienlijke rol.
1.6.6	In hoeverre bereikten socialistische bewegingen doelen die zij zich zelf stelden?	2.5	De periode 1894-1899;de meningsverschillen in de
1.7	<u>Optreden van socialistische en arbeidersorganisaties.</u>		
1.7.1	Welke reacties op kortere en langere termijn riep het optreden van socialistische en arbeidersorganisaties op bij:		
1.7.1.1	De overheid-politieke machthebbers.		
1.7.1.2	-representatieve organen.		
1.7.1.3	-justitie en politie.		
1.7.2.1	-de kerken.		
1.7.2.2	-confessionele groeperingen.		
1.7.3	-de overige politieke groeperingen.		
1.7.4	-sociale en culturele organisaties.		
1.7.5	-de werkgevers.		
1.7.6	-de pers.		

Detail van de
voorgevel van
het gebouw
"De Toekomst"
(zie p.52)
Op deze am-
bachtelijke
prent schrijft
het figuurtje
in het midden
'toekomst' op
het bord.

Foto:
Martine Hoekstra

S.B. duurden voort; in 1897 splitsten Domela Nieuwenhuis en verschillende Vrije Groepen zich af en vonden vrij veel aanhang in Groningen; S.D.A.P., Vrije Groepen en de vakbonden, al dan niet bij het N.A.S. behorend, gingen nadien hun eigen weg.

Van de archivalia werd een kaartsysteem aangelegd met als rubrieken: landelijke overheid, provinciale overheid, gemeentelijke overheid, overige overheidsorganen, kerkelijke organen (o.a. vanwege de armenzorg van belang), bedrijven/werkgeversorganisaties, sociaal-filantropische en sociaal-culturele verenigingen, volksonderwijs, organisaties van arbeiders, socialistische organisaties, verwante emancipatiebewegingen (o.a. kiesrechtbeweging), pers, en als laatste rubriek de particuliere archieven. Ook de literatuur werd in een kaartstelsysteem ondergebracht; deze betrof zowel de arbeidersbeweging als de sociale geschiedenis in Nederland en voorzover voor ons bruikbaar de literatuur over de provincie Groningen zelf.

In de loop van het jaar

bleek dat de samenhang van het overkoepelende thema 'emancipatie' in de praktijk niet werd waargemaakt. Incidenteel was er wel contact met de leden van de werkgroepen die zich met het onderwijs, de gemeenteraden en de vrouwenemancipatie bezighielden, maar deze contacten waren steeds persoonlijk, niet institutioneel en bewogen zich hoogstens op het niveau van een uitwisseling van materiaal; niet op dat van een vergelijking van probleemstellingen of conclusies. Een gevolg hiervan was dat de bestudering van de arbeidersbeweging niet meer gezien werd als exemplarisch voor een emancipatiebeweging, wat nog werd versterkt door de moeilijkheden die werden ondervonden bij het verzamelen en bewerken van het elementaire feitenmateriaal (vele bronnen bleken zich op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam te bevinden). O.a. zijn hierdoor veel vragen uit de probleemstelling blijven liggen, met name de vragen die op een wat hoger abstractieniveau stonden; zij worden mogelijk behandeld door degenen van de werkgroep die de voorlopige resul-

staten van het onderzoek uitwerken in hun doctoraalscripties.

Aan het begin van het onderzoek werd besloten om gezamenlijk uit de bestaande literatuur over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland alles te destilleren, wat op Groningen betrekking heeft. Het resultaat werd op kaart gebracht en in de groepszittingen werd verslag gedaan, zodat ieder zo snel mogelijk ingewerkt zou raken en wat al bekend was systematisch bijeengegaaard werd. Hierna gingen de groepjes van drie studenten elk aan het werk. Voor de zijn toegewezen periode bewerkte elk groepje de correspondentie van de Commissaris des Konings en in principe tenminste één regionale krant om er zodoende zeker van te zijn, dat de belangrijkste data over arbeids onrust en arbeidsorganisatie boven water zouden komen. Voorafgaande aan de splitsing in groepjes was de wijze van bewerking doorgesproken en geoefend in een bijeenkomst op het Rijksarchief in de provincie Groningen, een instelling die voortreffelijk heeft meegewerkt aan het leeronderzoek. In overleg met de overige leden van zijn subgroep en de docent koos elke student een thema binnen de periode waar elke subgroep zich mee bezig hield. Deze wat ambivalente werkwijze, voortgekomen uit het verlangen elke student te trainen in archiefonderzoek en groepswork en een individuele prestatie te doen leveren bleek niet altijd even bevredigend. De chronologische opsplitsing in korte perioden verdroeg zich niet altijd met de voor bepaalde thema's, zoals bijvoorbeeld armoede of industrialisatie, wenselijke langere adem. Een tweede meer praktisch probleem vormde het tijdig onderling doorspelen van onderzoeksmateriaal. Een voordeel echter was, dat door de gevolgde aanpak de studenten tijdens de wekelijkse bespreking van de referaten vaak zeer betrokken waren bij het onderwerp en behoorlijke discussies konden voeren met als basis hun eigen onderzoeksonderwerp.

De resultaten van het leeronderzoek kunnen worden onderscheiden

op twee niveau's te weten een feitelijk en een analytisch. In tegenstelling tot die van het Westen en Friesland was de Groninger arbeidersbeweging binnen de sociale geschiedenis praktisch een nog onontgonnen gebied en daarom begon de groep eerst met het maken van een inventarisatie van feitelijke gegevens. In kaart werden op deze wijze gebracht:

- de armoede-situatie in de provincie (lonen, werkloosheid activiteiten van diverse filantropische instellingen)
- de georganiseerde en ongeorganiseerde arbeidsonrust
- de al bestaande en in de te bestuderen periode opgerichte organisaties van en/of voor arbeiders (door een niet geheel systematische aanpak kunnen in dit laatste punt wel een aantal witte plekken zitten).

Op deze wijze hebben we de ontwikkeling van de volgende organisaties min of meer kunnen traceren:

- de werkliedenverenigingen
- de bond voor algemeen kiesrecht
- de SDB-afdelingen en de daaraan verwante 'socialistische' vakverenigingen
- Patrimonium
- het begin van de SDAP (tot 1900)
- de vrije socialistische groepen

Ook zijn er een aantal gegevens - maar dit is niet op uitputtende wijze - over de arbeidsomstandigheden in de diverse sectoren, zoals landbouw en nijverheid, verzameld. Hieruit bleek dat er binnen de provincie soms een aantal sterke regionale verschillen waren.

Op basis van de aldus verzamelde gegevens, probeerden we tot een analyse van de Groningse arbeidersbeweging te komen. We maakten een globale periodisering aan de hand van een aantal karaktertrekken die we konden onderscheiden.

De jaren 1870 kunnen als de beginperiode worden aangeduid. Dan valt mede onder (een overigens bescheiden) invloed van de Eerste Internationale te zien dat de zelf-organisatie van de arbeiders - het gaat hier met name om de meer gezeten handwerkslieden - vooral vanuit de provincie Friesland

werd gestimuleerd. Deze vroegste arbeidersorganisaties kenmerkten zich vooral door een coöperatieve opstelling jegens de bourgeoisie. Dit blijkt in deze periode b.v. bij organisaties op het gebied van het onderwijs en het kiesrecht (waarbij er niet altijd consequent werd opgekomen voor het algemeen kiesrecht). Doelstellingen van andere arbeidersorganisaties in deze tijd waren vaak onderlinge hulpverlening (o.a. bij ziekte en overlijden) en gezelligheid. Sommige van deze verenigingen hadden nog een aantal gilde-achtige trekjes, zoals bijvoorbeeld het elkaar plechtig ten grave dragen.

Vanaf het midden der jaren '80 zien we een gedeeltelijke overgang naar een zelfstandige arbeidersstrijd en het socialisme. Hierbij speelden o.a. de volgende factoren een rol:

- doorzettende socialistische propaganda vanuit Holland en Friesland ('de tochten van Domela Nieuwenhuis!)
- de aanhoudende economische crisis en de opkomst van de vakbonden als verdedigingsorganisaties
- aarzeling van de kant van de verlichte burgerij t.a.v. de zich radicaliserende kiesrechtbeweging

De SDB, die vanaf 1885 in de stad Groningen en in Delfzijl afdelingen kende, kreeg een zekere aanhang onder de handwerkslieden (tabak, meubelen). In socialistische kring kwam de coöperatie-gedachte op, die bij een deel van de links-liberalen overigens sympathie ontmoette. Zo ontstond in 1888, op initiatief van Joan Nieuwenhuis, de coöperatieve bakkerij "De Toekomst"- verbonden aan de SDB en gehuisvest in haar verenigingsgebouw mede door financiële steun van de fabrikant J.E.Scholten. (Foto p.52) Van de tijd tot 1890 kan worden gezegd dat het socialisme een aantal nieuwe groepen bereikte, o.a. mensen afkomstig uit de zich verbredende kiesrechtbeweging. In Oost-Groningen uitte zich een duidelijke klassenpolarisatie; daar kreeg het socialisme zijn aanhang onder het industrieproletariaat (strokarton, aardappelmeel, scheepsbouw), de landarbeiders en gedeeltelijk ook

de werklozen. Verweven met de groei van de georganiseerde socialistische beweging was de toename van het aantal 'primitieve' onmachtsuitingen, die in deze jaren was te constateren, zoals het ingooien van ruiten, wilde stakingen. Tegelijkertijd kwam in socialistische kring een zekere geweldsmystiek op. Anderzijds bleef het 'neutrale' onderlinge hulpbetoon, veelal onder het patronaat van de burgerij, voortbestaan. Hoewel Domela Nieuwenhuis de onbetwiste leider van de oude beweging was, ook in Groningen, is de betekenis van een aantal lokale leiders (b.v. Geert Nanninga, Tjerk Luitjes en Joan Nieuwenhuis) voor de verspreiding van het socialisme in de provincie van grote betekenis geweest; zij konden bij hun programma direct inspelen op de heersende ellende en onvrede. Wat in het leeronderzoek niet is nagegaan zijn de machtsverhoudingen binnen de socialistische beweging. Samengevat kan men zeggen dat de periode '85 - '90 gekenmerkt wordt door een aantal strijdige tendenties. Ook onder lieden die zich zelf socialist beschouwden, was een opstelling op basis van de klassenstrijd nog geen gemeengoed!

In de jaren '90/'91 groeide onder de socialisten de duidelijkheid in die zin dat de opvatting van een zelfstandige arbeidersstrijd gemeengoed werd. Het grote punt werd de tactiek-vraag, al was de discussie hierover niet erg theoretisch en werd zij niet erg zuiver gevoerd (het wapen van de persoonlijke verdachtmaking werd herhaaldelijk gehanteerd). De vakbeweging groeide en deze groei leidde in 1893 tot de oprichting van het N.A.S. In Oost-Groningen ontwikkelde het socialisme zich o.l.v. Luitjes voornamelijk tot een vaag anarchistische protestbeweging, een beweging die in de winter van '92/'93 haar onmacht uitte in een reeks van vernielingen en revolutiegeschreeuw. De reactie van de burgerij hierop was uitbreiding van de politie, hoewel het bij deze onrust uiteindelijk om een vrij gering aantal mensen ging. In de landelijke politieke discussies van deze tijd speelden de Groninger afdelingen een belangrijke rol en liet daarin over het al-

Foto: Martine Hoekstra

Het gebouw "De Toekomst" aan de Coehoornsingel te Groningen. Het ontwerp en de tekening waren van Joan Nieuwenhuis. Op de eerste verdieping bevond zich de vergaderzaal van de SDB, op de benedenverdieping woonden de kastelein (beheerder) en de bakker. Want achter was de coöperatieve bakkerij gevestigd. Rechtsboven op de muur: verfresten van de naam van het gebouw.(1888).

gemeen een radicaal geluid horen; bijvoorbeeld de motie Hoogezand-Sappe-meer, die de aanleiding was tot de scheuring van '94.

De jaren '93/94 en later: splitsing door afscheiding van de SDAP. De SDB bleef aanvankelijk sterk; het SDAP-kader kwam weliswaar uit de SDB, maar de SDAP moest haar aanhang recruterende uit nog niet eerder tot het socialisme gekomen groepen: de meer geschoolde arbeiders, linkse onderwijzers en - vanwege het SDAP-standpunt t.a.v. de agrarische kwestie - de kleine boeren.

Erg vervelend was het ontbreken van veel primair materiaal - een algemeen verschijnsel bij de geschiedenis van 'onderliggende groepen' -, zoals correspondentie, notulen etc. Een tweede probleem was de moeilijke bereikbaarheid van veel (ook Gronings) materiaal, dat op het IISG te Amsterdam lag. Het hierdoor noodzakelijk geworden reizen kostte de deelnemers aan het leeronderzoek meer tijd en geld dan wenselijk ware. Het doornemen van een aantal kranten en tijdschriften was zeer tijdrovend, maar mag bepaald lonend worden genoemd. Op deze wijze konden veel feiten (b.v. data van vergaderingen, namen van sprekers en de behandelde onderwerpen) worden achterhaald. Ook bleek uit het krantenonderzoek dat het overzicht van de chronologische uitbreiding van de SDB (afgedrukt in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis /TvSG/, mei 1975) niet geheel volledig is. Zo werden in 1889 ook SDB-afdelingen in Noordbroek en in Weerdingermund opgericht. Vrachtbaar was ook het doornemen van het archief van de Commissaris des Konings in de provincie Groningen, vooral wat betreft de arbeidsonrust. Zeer betreurenswaardig was het dat een uitgebreid overzicht van de lokale Groninger pers, dat enige jaren geleden door het IvG aan het RAG was geschonken, nu volkomen spoorloos bleek! Verder moet nog over het materiaal worden opgemerkt, dat de literatuur ons weinig vooruit hielp: (auto)biografieën ontbreken vrijwel geheel, in de literatuur over Groningen is wei-

nig aandacht besteed aan de arbeidersbeweging en in de literatuur over de arbeidersbeweging weinig aan Groningen. Misschien dat het werken volgens de methoden van de 'oral history' deze hiaten enigszins zou kunnen wegnemen.

Het begrip emancipatie is noch in de door ons gebruikte literatuur, noch in de inleidingen van het overkoepelende college nader bepaald, laat staan dat er aan het begin van het jaar een werkdefinitie werd opgesteld. Door ons is gewerkt met de definitie van emancipatie als "een georganiseerde poging om aan achterstellingen een einde te maken", wat in de praktijk een werkbare definitie bleek. Een belangrijk punt waar we op stuitte was de vraag of (individuele) emigratie en het verkrijgen van een stukje land ook moesten worden beschouwd als emancipatie en of dit streven als zodanig dan was te beschouwen als onderdeel van de emancipatiebeweging van de arbeiders. Een vraag die ontkennend is beantwoord voor wat betreft de arbeidersbeweging. In het eerste geval kunnen we een groep die zich uit de arbeidersklasse losmaakt niet beschouwen als behorende tot de arbeidersbeweging. In het tweede geval is er een duidelijk verschil tussen een individuele materiele lotsverbetering en de emancipatie van de hele sociale groep. Opgemerkt moet worden dat het streven naar materiële verheffing van de arbeiders in de bestudeerde periode weinig succesvol is geweest, in tegenstelling tot het meer moreel gerichte streven naar meer onderwijs en uitbreiding van het kiesrecht. Dit laatste is overigens meer te danken aan de links-liberalen dan aan de kracht van de arbeidersbeweging.

Herhaaldelijk laaide ook in de werkgroep de 'standen en klassen-discussie' op. Deze werd overigens niet erg systematisch gevoerd, zodat er geen sprake was van een oplossen van dit probleem d.m.v. een werkdefinitie, hetgeen toch een aantal implicaties had voor het praktische onderzoekswerk en de waardering van de gevonden gegevens. Zie voor de standen en klassen-discussie ook de aflevering tot nu toe van het TvSG (de daarin verschenen artike-

len hebben we overigens niet bij de discussies gebruikt en het is de vraag of dat erg vruchtbaar zou zijn geweest). Hier op aansluitend kan nog worden gezegd dat het onderzoek naar de sociale demografie van de provincie niet erg ver is gevorderd, zodat ook van die discipline geen uitgebalanceerde begrippen konden worden geleend.

We vragen ons na dit onderzoek af of de - in oorsprong propagandistische - term 'oude beweging' wel bruikbaar is. Er is geen sprake van duidelijke criteria ten aanzien van b.v. ideologie, taktiek of strategie. Daarvan kunnen we alleen zeggen dat de eerste niet of nauwelijks bestond en zeker in vergelijking met het buitenland (Duitsland) geen niveau kende. Een en ander geldt nog sterker voor strategie en taktiek, die uiterst rudimentair waren en bleven en hoofdzakelijk uitmondden in een zeer vurig beleden, maar in wezen vrij vaag utopisch-messiaanse denkbeelden. De oprichting van de SDAP was niet het wondermiddel dat ineens deze kwalen genas, daarvoor stelde de SDAP in haar begintijd nog te weinig voor. Zowel wegens tijdgebrek als de afwezigheid van een theoretisch begrippenapparaat voor de arbeidersbeweging in Nederland hebben we in hoofdzaak gebruik gemaakt van de subjectieve begrippen uit de tijd zelf. Zo bestonden er in de door ons

bestudeerde periode volgens toenmalig woordgebruik eigenlijk geen arbeiders, wel "werklieden" of leden van de "werkende stand".

Tot slot moet bij dit verslag nog de vraag naar het nut van het hele projekt worden beantwoord. Naast het werken in groepsverband en het bezig zijn met archiefmateriaal kunnen we wijzen op het nieuwe feitenmateriaal dat naar boven is gebracht (vooral aangaande de arbeidsonrust), het in kaart brengen van een stukje sociale geschiedenis en op de aanzet tot een aantal doctoraal-scripties, waartoe het leeronderzoek leidde. Deze doctoraal-scripties zullen de voortgang van het onderzoek en de verwerking van het gevonden materiaal garanderen. De resultaten van het verrichte en nog te verrichten onderzoek worden onder meer doorgegeven aan de afdeling Documentaires van de VARA voor een serie over de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. De gegevens over arbeidsonrust worden verwerkt in het systeem van het Documentatiecentrum voor de Nieuwe Geschiedenis te Amsterdam. Het lijkt ons geen slechte zaak in de nabije toekomst meer van dergelijke leeronderzoeken op het IvG te houden, maar het dient dan wel aanbeveling de zaak tijdig met alle deelnemers grondig voor te bereiden, dit ter vergroting van het rendement.